

Ольга РОЗГОН,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНА ОСІБ, ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ ОДНІЄЮ СІМ'ЄЮ БЕЗ РЕЄСТРАЦІЇ ШЛЮБУ

Актуальність цієї теми зумовлена сучасним рухом життя, коли дедалі більше осіб, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, вирішують майнові питання за допомогою договору, що є запорукою, зокрема, при вирішенні питання визначення статусу майна на майбутнє або його поділу між такими особами.

Останнім часом у зв'язку із загальною демократизацією життя набула поширення думка про те, що люди взагалі мають право обирати той спосіб сімейного життя, який їм більше імпонує.

По суті, фактичним шлюбом можна назвати відносини, що відповідають усім вимогам та умовам укладення шлюбу, але не зареєстровані в установленому законом порядку.¹

Так, І.В. Жилінкова зазначає, що в науці та практиці активно застосовується поняття «фактичний шлюб» і підтримується позиція про необхідність введення його до законодавства. Це дало б змогу, на її думку, уникнути використання хибного терміну «цивільний шлюб».²

Законодавець, встановлюючи поняття шлюбу у ст. 21 Сімейного кодексу України (далі — СК), безапеляційно закріпив твердження, що тільки шлюб між чоловіком і жінкою, зареєстрований у державному

органі реєстрації актів цивільного стану, породжує шлюбні відносини.³

Тобто згідно з СК єдиною формою шлюбу, який визнається законом, є шлюб, зареєстрований в органах державної реєстрації актів цивільного стану.⁴

Незважаючи на чіткі законодавчі настанови щодо необхідності реєстрації шлюбу, у правовій літературі також завжди була присутня ідея про те, що шлюб є союзом осіб, які живуть однією сім'єю як чоловік та дружина, навіть тоді, коли відповідна реєстрація відсутня. Зокрема, в літературі зазначалося, що шлюб необхідно виводити не з його формальної наявності або відсутності, а із сутності стосунків між чоловіком і жінкою, у зв'язку з чим «і незареєстрований шлюб є шлюб, а не співжиття, під яким варто розуміти випадкові зв'язки чоловіка та жінки».⁵

Це, на нашу думку, безумовно, є першопричиною для застосування терміну «фактичні шлюбні відносини» саме для відокремлення його від шлюбу, оформленого в органах державної влади.

¹ Грічук О.І. Проблеми фактично шлюбних відносин в Україні, сучасна рецепція римського конкубінату в новому сімейному законодавстві / О.І. Грічук // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. — 2004. — Вип. 23. — С. 206.

² Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. І.В. Жилінкової. — Х., 2008. — С. 251.

³ Грічук О. Проблеми фактичних шлюбних відносин у Сімейному кодексі України // Підприємництво, господарство і право: Науково-практичний, господарсько-правовий журнал / Ін-т приватного права і підпр-ва АПрН України. — 2005. — № 12. — С. 49.

⁴ Андреева Н.С. Поняття та ознаки фактичних шлюбних відносин / Н.С. Андреева // Європейські перспективи. — 2014. — № 3. — С. 177–181. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_3_31

⁵ Маслов В.Ф., Подопригора З.А., Пушкин А.А. Действующее законодательство о браке и семье. — Х., 1972. — С. 32.

У ст. 74 СК закріплено юридичну конструкцію «жінка та чоловік, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі». Однак варто зазначити, що ця конструкція не відповідає загальним правилам нормотворчої техніки, а саме вимогам щодо лаконічності та водночас ємності юридичних термінів і конструкцій. Доцільним було б закріплення замість цієї громіздкої конструкції терміну «фактичне подружжя».⁶

Набрання чинності новим СК поклало край «законодавчій фетишизації шлюбу».⁷ Вперше за багато років фактичне подружжя набуло прав та обов'язків, що практично співпадають за обсягом із правами та обов'язками подружжя. Принаймні така ситуація склалася у майновій сфері (статті 74, 91 СК). Можна по-різному ставитися до такої принципової зміни вектора правового регулювання сімейних відносин. Однак слід визнати, що законодавець намагається надати юридичного визначення відносинам, які реально існують і досить широко розповсюджені. Тому говорити про те, що таким чином закон руйнує сім'ю, навряд чи доцільно. Це лише спроба нормативного упорядкування відносин, які до цього часу розвивалися стихійно. Відомо, що особи, які перебували у фактичних шлюбних відносинах, мали менше прав, ніж подружжя, вони не набували прав на взаємне утримання, вимушені були доводити свої права на спільне майно тощо.

Інша справа, що в СК України ця ідея не набула завершеного вигляду. Складається враження, що законодавець «не ризикнув» назвати речі своїми іменами й у ст. 3 СК прямо визнати, що сім'ю складають особи, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Однак це було б краще, ніж включати до Закону таку вкрай нечітку фразу, як «інші підстави, не заборонені законом,

і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства».⁸

Можна припустити, що осіб, які мають намір проживати в «незареєстрованому шлюбі», захищатимуть у загальному порядку за цивільним законодавством. Незареєстровані подружні відносини можуть урегулюватися нормами Цивільного кодексу України (далі — ЦК). Особа, яка погоджується на «фактичний шлюб», повинна усвідомлювати, що жодних подружніх прав та обов'язків не матиме.⁹

Відсутність законодавчо закріпленого поняття та ознак фактичних шлюбних відносин призводить до того, що при встановленні факту проживання однією сім'єю жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою або у будь-якому іншому шлюбі, що є необхідною умовою для вирішення питання стосовно правового режиму майна, набутого ними за час спільного проживання, виникають численні складнощі, адже суди у кожному конкретному випадку по-різному тлумачать поняття фактичних шлюбних відносин.¹⁰

Отже, сьогодні відносини між чоловіком і жінкою можна називати фактичним шлюбом, коли, по-перше, пара проживає на одній території, по-друге, веде спільне господарство і, по-третє, не реєструє свої відносини в органах державної влади.¹¹

Термін «проживання однією сім'єю» не слід розуміти буквально, адже факт реєстрації (проживання) жінки та чоловіка за однією адресою не є ні головною, ні обов'язковою

⁶ Андреева Н.С. Поняття та ознаки фактичних шлюбних відносин / Н.С. Андреева // Європейські перспективи. – 2014. – № 3. – С. 177–181. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_3_31

⁷ Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – К., 2003. – С. 21.

⁸ Жилінкова І.В. Проблема визначення поняття «сім'я» за Сімейним кодексом України / І.В. Жилінкова // Університетські наукові записки. – 2007. – № 2. – С. 119–126. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2007_2_18

⁹ Головченко В., Черней В. Історичні витоки правового нігілізму // Віче. – 2007. – № 11. – С. 13.

¹⁰ Андреева Н.С., Красицька Л. В. Правовий режим майна жінки та чоловіка, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах // Вісник студентського наукового товариства ДонНУ. – 2014. – Том 1, № 6 // jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/816/834

¹¹ Злотник І.В. Юридичні особливості фактичних шлюбних відносин [Електронний ресурс] / І.В. Злотник. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1411>

ознакою наявності фактичного шлюбу. Як зазначає Верховний Суд України, «при застосуванні ст. 74 СК... судам необхідно враховувати, що правило зазначеної норми поширюється на випадки, коли чоловік та жінка не перебувають у будь-якому іншому шлюбі і між ними склалися усталені відносини, що притаманні подружжю».¹²

Найбільш суттєвими є такі ознаки фактичних шлюбних відносин: 1) різностатевість (у фактичних шлюбних відносинах можуть перебувати тільки жінка та чоловік); 2) відсутність зареєстрованого в органах державної реєстрації актів цивільного стану шлюбу як між особами, що спільно проживають, так і з будь-якою іншою особою; 3) намір жінки та чоловіка встановити стійкі відносини, притаманні шлюбу; 4) постійне спільне проживання; 5) ведення спільного господарства; 6) взаємне матеріальне забезпечення та піклування; 7) неанонімність (публічність) відносин, відсутність приховування їх перед третіми особами.¹³

За приписами ч. 2 ст. 3 СК подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Аналіз цих норм дає підстави для висновку, що встановлені у ч. 2 ст. 3 СК винятки, згідно з якими подружжя вважається сім'єю, стосуються тільки офіційно зареєстрованих шлюбів.¹⁴ Відповідно положення ч. 2 ст. 3 СК стосуються лише офіційно зареєстрованих шлюбів

Отже, особи, які не перебувають у шлюбі, не захищені законом, оскільки має бути обов'язкова державна реєстрація шлюбу для набуття спільного майна кожного із цих суб'єктів за законом, на відміну від осіб, які

знаходяться у зареєстрованому шлюбі за правилом ст. 60 СК України.

Фактичне спільне проживання не вважається шлюбом, а тривалість фактичних шлюбних відносин і характер подружніх зв'язків між їх учасниками (були вони серйозними чи випадковими) не мають правового значення.¹⁵

Законодавець не дає прямої відповіді на запитання, що необхідно розуміти під поняттям «тривалий час». Зрозуміло, що це поняття є оціночним, і суд у кожній конкретній справі має обґрунтовувати своє рішення щодо тривалості спільного проживання. У будь-якому разі час спільного проживання повинен бути не менше десяти років, які згадуються у ст. 76 СК як умова отримання аліментів протягом п'яти років після розірвання шлюбу і досягнення пенсійного віку.¹⁶

Як свідчить судова практика, достатнім для визначення спільності майна фактичного подружжя є строк від 5 до 10 років.

Сьогодні у законодавстві врегульовано питання щодо майна між жінкою і чоловіком, які проживають однією сім'єю (ст. 74 СК).

Відповідно до ст. 74 СК, якщо жінка і чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

Правило, зазначене у ст. 74 СК, застосовується незалежно від того, що один із них не мав із поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу). Вважається, що кожна річ, набута за час спільного проживання, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності цих осіб. До такого майна відносять усі види

¹² Поділ майна чоловіка та жінки, які проживають однією сім'єю. – Бюро Осмарк // <http://www.osmark.com.ua/uk/2015/10/20>

¹³ Андреева Н.С. Поняття та ознаки фактичних шлюбних відносин / Н.С. Андреева // *Європейські перспективи*. – 2014. – № 3. – С. 177–181. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_3_31

¹⁴ Постанова Верховного Суду України від 20.02.2012 у справі № 6-97цс11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22207362>

¹⁵ Куріленко О. «Фактичний шлюб» як прояв правового нігілізму // Віче. – 2013 – № 12 // <http://www.viche.info/journal/3718>

¹⁶ Сімейне право України: [підруч.] / [Бірюков І.А., Гопанчук В.С., Заїка Ю.О. та ін.]; за ред. В.С. Гопанчука. – К.: Істина, 2002. – 356 с. // <http://www.ebk.net.ua/Book/SPravo/06-10/81001.htm>

доходів, придбане за рахунок цих доходів рухоме і нерухоме чи будь-яке інше майно.¹⁷

Проте для уникнення непорозумінь найкраще все майно, що придбається фактичним подружжям на спільні кошти, оформлювати «на двох» у спільну часткову власність. Фактичне подружжя має рівні права на володіння, користування і розпоряджання майном, що належить йому на праві спільної сумісної власності.¹⁸

Отже, для цих суб'єктів важливим у їх майнових відносинах є встановлення режиму майна.

Важливо й те, що у ст. 177 ЦК, в якій, як відомо, наведено перелік складових майна (речі, у тому числі гроші, цінні папери, інше майно), законодавець визнає об'єктами лише різноманітні блага. Майнові права та обов'язки у сукупності відображають майновий статус особи, проте майном є виключно сукупність речей і майнових прав (майнових благ).¹⁹

Термін «майновий статус особи» вживається у законодавстві вкрай рідко. Під ним розуміється правовий режим майна. Здебільшого автори спираються на термін «майновий стан», що прийнятний як у приватному, так і в публічному праві.

При цьому важливим для особи є не лише визначення правового режиму майна, що в неї є, а й те, яким чином вона набуває права на це майно. І якщо наявність в особи майна піддається регулюванню за допомогою визначення прав на нього, які вона має і, відповідно, які здійснює, тобто це відносини статичні, то потрапляння до особи майна є динамічними відносинами, тобто відносинами цивільного обороту.²⁰

Термін «правовий режим» набув особливого поширення у цивілістичній літературі, при цьому іноді використовується і в законодавстві. Зокрема, він використовується для визначення особливостей правового регулювання відносин, об'єктом яких є майно державних підприємств, установ, організацій та акціонерних товариств. Відповідно до вимог ст. 92 Конституції України правовий режим власності визначається виключно законами України.²¹

При цьому погодимося все ж таки з позицією І.В. Жилінкової²² про небажаність уживання понять «правовий статус майна» і «правове становище майна» у значенні, тотожному правовому режиму майна, які, на її думку, можуть застосовуватися щодо визначення характеристики суб'єктів тих чи інших правовідносин.

Відповідно до положень ст. 74 СК, на майно, яке належить чоловіку та жінці, які проживають однією сім'єю, поширюється право спільної сумісної власності. Зауважимо, що право спільної власності кваліфікується за двома ознаками: єдністю об'єкта і множинністю суб'єктів права власності.

Правовідносини, що виникають із приводу спільного майна, мають складну структуру. Вони включають два різновиди правовідносин:

- 1) відносні правовідносини — між самими співвласниками щодо речі (внутрішні);
- 2) абсолютні правовідносини, які виникають між співвласниками та третіми особами (зовнішні).

Правовідносини першого виду є відносними, оскільки виникають між особами, склад яких є чітко визначеним. Кожен зі співвласників зобов'язаний перед іншими співвласниками діяти розумно та виважено

¹⁷ Харитонов Є.О. Сімейне право України: навчальний посібник / Є.О. Харитонов. — К.: Істина, 2008. — 200 с. — С. 110.

¹⁸ Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. І.В. Жилінкової. — К: Ксилон, 2008. — 855с. — С. 239.

¹⁹ Шимон С.І. Теоретичні та практичні проблеми визначення складу «майна» як об'єкта цивільних правовідносин // Вісник Академії адвокатури України. — 2012. — № 1(23). — С. 62.

²⁰ Довбиш О.О. Правові категорії майна, майнового стану, майнового статусу та їх значення для прав учасників цивільних правовідносин / О.О. Довбиш // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2015. — № 2. — С. 210.

²¹ Фолошня Д.І. Спільна власність членів сім'ї за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Д. І. Фолошня; кер. роботи О.І. Сафончик; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — Одеса, 2015. — 216 с. // http://mgu.edu.ua/docs/vchen_rada/disertacii/foloshnya_kd.pdf

²² Жилінкова І.В. Проблеми правового режиму имуществ членов семьи: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого. — Х., 2000. — 407 с.

щодо спільного майна, поважати інтереси інших співвласників. У свою чергу, він також має право вимагати такої ж поведінки від кожного з інших співвласників. Абсолютні правовідносини виникають між співвласниками майна та третіми особами, тобто не власниками майна. Ці відносини моделюються за загальним типом відносин власності, згідно з яким власнику (у цьому випадку — співвласникам) протистоїть необмежене коло зобов'язаних осіб, на яких покладено загальну оборону порушувати право власності.

Відповідно до ст. 355 ЦК України існують два основних різновиди спільної власності: спільна часткова і спільна сумісна. Різниця між ними перш за все полягає у визначеності часток співвласників у праві на майно.²³

У процесі урегулювання відносин щодо майна фактичного подружжя можуть виникнути такі питання: Який же правовий режим майна у фактичного подружжя? Коли спільна власність виникає або з якого часу фактичні шлюбні відносини можна вважати встановленими?

Зазначимо, що до моменту встановлення факту проживання чоловіка та жінки, які не перебувають у шлюбі між собою, однією сім'єю кожен із них має свою окрему власність. А після його встановлення за правилом ст. 74 СК на майно, яке належить чоловіку та жінці, які проживають однією сім'єю, поширюється право спільної сумісної власності.

Фактичне подружжя має такі ж права, як і зареєстроване подружжя, на володіння, користування та розпорядження майном, яке належить їм на праві спільної сумісної власності. Але законодавцями нечітко виписані права фактичного подружжя стосовно розпорядження майном, передбаченого статтею 65 СК. Для розпорядження майном стаття 65 СК чітко визначила право розпорядження ним подружжям, які перебувають у зареєстрованому шлюбі: дружина, чоловік розпоряджаються майном, що є об'єктом права спільної сумісної

власності подружжя, за взаємною згодою. Для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна, згода другого з подружжя має бути подана письмово.

Для того щоб можна було визнати спільним майно фактичного подружжя, необхідно довести, що обидва з подружжя знаходились у фактичному шлюбі, а цей факт необхідно доказувати тільки в судовому засіданні. Такий факт встановлюється судом у порядку окремого провадження (п. 5 ст. 256 Цивільного процесуального кодексу України).²⁴

В інформаційному листі Вищого спеціалізованого суду України (далі — ВССУ) з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05.12.2011 зазначається, що встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю, а також належності їм майна на праві спільної сумісної власності на підставі ст. 74 СК пов'язується з набранням законної сили рішенням суду, яким такі юридичні факти встановлені.²⁵

Законодавець майже зрівняв правовий статус майнових правовідносин «законного» і «фактичного» шлюбу, лише з однією відмінністю: у зареєстрованому шлюбі доказувати нічого не потрібно, а при застосуванні ст. 74 СК необхідно довести, що чоловік та жінка проживають однією сім'єю і не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому зареєстрованому шлюбі; при застосуванні ст. 91 цього Кодексу — факт проживання з нею/ним їхньої дитини у випадках, передбачених сімейним законодавством.²⁶

²⁴ Право на майно жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі (стаття 74 СК). Судово-практичний коментар Сімейного кодексу України // <http://pravo-ukraine.org.ua/8000>

²⁵ Щодо застосування окремих норм цивільного законодавства: Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05.12.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/informacijni_listi.html

²⁶ Дякович М.М. Правове регулювання «фактичних шлюбних відносин» / М.М. Дякович, С.В. Сенік // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 2. – С. 37–43. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2011_2_9

²³ Фолошня Д.І. Спільна власність членів сім'ї за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Д.І. Фолошня; кер. роботи О.І. Сафончик; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Одеса, 2015. – 216 с. // http://mgu.edu.ua/docs/vchen_rada/disertacii/foloshnya_kd.pdf

Таким чином, у порядку окремого провадження необхідно довести суду факт спільного проживання за наявністю доказів, у тому числі момент, коли цей факт настав. За ч. 2 ст. 21 СК проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя, а отже, чоловік і жінка вважаються подружжям (чоловіком та дружиною) з моменту державної реєстрації шлюбу в органі державної реєстрації актів цивільного стану, а не з моменту виникнення факту спільного проживання.

У зв'язку з цим суди не можуть установлювати факт: «перебування у шлюбних відносинах», оскільки їхні відносини не оформлені державною реєстрацією, а отже, немає як шлюбу, так і шлюбних відносин; «перебування у «цивільному шлюбі», оскільки таке формулювання взагалі не відповідає юридичній термінології; «проживання у фактичних шлюбних відносинах як чоловіка та дружини», оскільки шлюб не зареєстрований, а тому ці особи не вважаються чоловіком і дружиною.

Суб'єктами, які визначені у ст. 74 СК, є чоловік та жінка, які не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, але проживають однією сім'єю. Тому суди в мотивувальній частині рішення мають установлювати факти, зазначені у статтях 3, 74 цього Кодексу: 1) спільне проживання однією сім'єю; 2) спільний побут; 3) взаємні права та обов'язки.²⁷

Позиція, що встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю, а також належності їм майна на праві спільної сумісної власності на підставі ст. 74 СК пов'язується з набранням законної сили рішенням суду, яким такі юридичні факти встановлені, відповідає позиції, викладеній у постанові Верховного Суду України від 07.11.2011 у справі № 6-44цс11. У ній було встановлено, що визнання недійсним на підставі статті 578 ЦК України і статті 6

Закону України «Про іпотеку» договору іпотеки, укладеного за два роки до набрання законної сили рішенням суду, яким було встановлено факт проживання чоловіка та жінки однією сім'єю, не впливає на зміст правовідносин, що склалися у зв'язку з укладенням такого договору, оскільки на момент укладення оспорюваного правочину єдиним власником спірної квартири (предмета іпотеки) був чоловік, який при посвідченні договору зазначив, що на момент придбання квартири фактичних шлюбних відносин ні з ким не підтримував.²⁸

Виходячи із тлумачення цієї правової позиції, можна дійти висновку, що ВССУ у своєму інформаційному листі фактично встановив, що спільна сумісна власність у чоловіка та жінки, які проживають однією сім'єю, виникає лише після набуття законної сили рішенням суду, яким встановлено відповідний факт. Така правова позиція видається надзвичайно спірною, оскільки вона є своєрідним каменем спотикання для практичного застосування ст. 74 СК України. Надзвичайно малою є вірогідність того, що перед початком проживання однією сім'єю жінка та чоловік будуть звертатися до суду із заявою про встановлення відповідного факту. Суди апеляційної інстанції наразі приймають рішення щодо встановлення проживання чоловіка та жінки однією сім'єю, розпочинаючи з моменту початку спільного проживання, але не раніше 1 січня 2004 року, до набуття законної сили відповідним рішенням суду, незважаючи на правову позицію, висловлену в листі ВССУ від 05.12.2011.²⁹

На майно, що є об'єктом права спільної сумісної власності жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, поширюються положення глави 8 СК.

²⁸ Постанова Верховного Суду України від 07.11.2011 у справі № 6-44цс11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19310050>

²⁹ Андреева Н.С., Красицька Л.В. Правовий режим майна жінки та чоловіка, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах // Вісник студентського наукового товариства ДонНУ. – 2014. – Том 1, № 6 // jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/816/834

²⁷ Дякович М.М. Правове регулювання «фактичних шлюбних відносин» / М.М. Дякович, С.В. Сеник // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 2. – С. 37–43. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2011_2_9

Отже, виходячи із тлумачення норм СК, до майна, набутого під час проживання осіб однією сім'єю, застосовуються положення сімейного законодавства, які регулюють правові відносини із приводу права спільної сумісної власності подружжя. Йдеться про підстави набуття права спільної сумісної власності подружжя, здійснення ними цього права, особливості поділу майна та ін. Таким чином, законодавець майже прирівняв правовий статус майна «законного» та «цивільного» шлюбу. Однак лише майже.

Відповідно до положень сімейного законодавства щодо права спільної власності при розлученні подружжя немає юридичного значення, ким саме майно набуто, за які кошти, на кого зареєстроване і т.ін., оскільки умовою виникнення права спільної сумісної власності є наявність зареєстрованого в установленому порядку шлюбу.

Однак ситуація з майном у цивільному шлюбі дещо інша. На практиці все виглядає таким чином: майно, придбане подружжям у цивільному шлюбі за спільні кошти, зазвичай оформлюється на одного з партнерів. Якщо при зареєстрованому шлюбі це не має жодного значення, то за умов «фактичних шлюбних відносин» має досить велике значення. Майно, оформлене на одного з учасників вільних відносин, є виключно його майном, оскільки факт проживання сім'єю не встановлений, і все майно є приватною власністю особи, яка є набувачем майна. Інша сторона позбавлена прав на таке майно, доки нею в судовому порядку не буде доведено, що майно є спільним.³⁰

Тобто при застосуванні статті 74 СК слід виходити з того, що зазначена норма поширюється на випадки, коли чоловік і жінка не перебувають у будь-якому іншому шлюбі та між ними склалися усталені відносини, притаманні подружжю, а також якщо вони проживають однією сім'єю без укладення шлюбу в період, протягом якого придбано спірне майно.

³⁰ Кравцова Т., Дусановський С. Про поділ майна у цивільному шлюбі // Юридична газета. – 2013. – № 3 // <http://www.eprav.ua/ukr/publishes/view/ekspertybyuro-z-smejnogo-prava-stattyu-pro-podl-maina-utsivlinomu-shlyub>

У разі якщо сторони перебували у фактичних шлюбних відносинах, але не проживали разом на період придбання спірного майна, незалежно від причин, положення статті 74 СК на ці правовідносини не поширюється.³¹

Якщо дію норм глави 8 СК поширити повністю на правовідносини чоловіка і жінки, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому зареєстрованому шлюбі, то в такому випадку слід поширювати на ці правовідносини і дію ч. 2 ст. 64 цього Кодексу, в якій зазначається, що договір про відчуження одним із подружжя на користь другого з подружжя своєї частки у праві спільної сумісної власності подружжя може бути укладений без виділу цієї частки.

Таким чином, законодавець поширив дію норм ст. 74 СК на майно чоловіка та жінки, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, але жодним чином не на їх правовий статус і правовідносини загалом як чоловіка та жінки, які перебувають у зареєстрованому шлюбі. Тому заяви щодо спільного їх проживання при посвідченні нотаріусами договорів стосовно «нібито» їхнього спільного майна замало, оскільки нотаріус повинен вчиняти правочини, які не викликатимуть спорів у майбутньому. Таким чином, очевидним є те, що ці особи повинні отримати підтвердження свого статусу в судовому порядку, і саме рішення суду, яке визначатиме статус спільного проживання чоловіка та жінки однією сім'єю, стане безспірним фактом для нотаріуса. Їх правовідносини також можуть бути врегульовані ними у договорі.

Отже, гіпотетично, до моменту встановлення факту спільного проживання осіб однією сім'єю без реєстрації шлюбу судом майно належить їм на праві спільної часткової власності.

Миронова Г.А. зазначала, що «норми ст. 74 СК України є найсуперечливішою

³¹ Щодо застосування окремих норм цивільного законодавства: Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15.05.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/9812-informacyniy_list_vss_vid_15052012_64804-12_schodo_zastosu.html

новелою Кодексу, і хоча вбачається прогресивним кроком, своєрідною відповіддю на запит часу, але скоріше за все вона є міною уповільненої дії та невдовзі стане головним боєм судів, на яких навалиться шквал проблем у зв'язку з її застосуванням».³²

Адже ані в законодавстві, ані в судовій практиці не визначені шляхи для належної реалізації на практиці норми, закріпленої у ст. 74 СК, щодо права спільної сумісної власності фактичного подружжя.

Тому для вирішення цієї ситуації можливими є два варіанти: або створити на законодавчому рівні належні умови для застосування ст. 74 СК, або взагалі відмовитися від правового режиму права спільної сумісної власності фактичного подружжя, поширивши на їх майно правовий режим права спільної часткової власності, окрім випадків, коли інше визначено договором.³³

Врегулювання майнових прав осіб, які мають намір проживати в «незареєстрованому шлюбі», доцільно здійснювати на договірних засадах. Як відомо, СК не називає договори фактичного подружжя щодо належного йому майна і не встановлює межі договірної ініціативи сторін, як це має місце стосовно шлюбного договору (ст. 93 СК). Така свобода договору підводить вчених до парадоксального, але цілком обґрунтованого висновку, що договірна ініціатива осіб, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, є більш широкою, ніж подружжя.³⁴

За загальним правилом, для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення та (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна, згода другого з подружжя має бути подана письмово (ч. 3 ст. 65 СК). У разі укладання фактичним подружжям

договорів щодо належного подружжю на праві спільної сумісної власності майна, які потребують нотаріального посвідчення та (або) державної реєстрації, згода іншого з фактичного подружжя не вимагається за законом. Але відсутність згоди може призвести до того, що один із фактичного подружжя може розпоряджатися спільним майном, набутим під час фактичного шлюбу, без згоди іншого тощо.

Стаття 74 СК визначає, що майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними. Це свідчить про те, що фактичне подружжя, так само як і подружжя, може визначати свої майнові права та обов'язки в договорі.³⁵

Зауважимо, що в п. 172 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 № 20/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 03.03.2004 за № 283/8882 (втратила чинність), містилася норма, що подружжя, а також чоловік та жінка, які не перебувають у шлюбі між собою, але проживають однією сім'єю, мають право на укладення між собою усіх договорів, які не заборонені законом, щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

А Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України від 22.02.2012 № 296/5 у п. 4 глави 5 тільки містить правила, які застосовуються також при посвідченні договорів між чоловіком та жінкою, які не перебувають у шлюбі між собою, але тривалий час проживали однією сім'єю, про надання утримання тому з них, хто став непрацездатним під час спільного проживання (п.п. 4.12 п. 4 глави 5). Тобто цей Порядок регламентує лише надання утримання між цими особами, хоча п. 4 глави 5 має назву «4. Посвідчення договорів між подружжям, батьками дитини, а також особами, які проживають однією сім'єю».

³² Миронова Г.А. Моральні засади Сімейного кодексу України / Г.А. Миронова // Право України. – 2004. – № 4. – С. 50.

³³ Андреева Н.С., Красицька Л.В. Правовий режим майна жінки та чоловіка, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах // Вісник студентського наукового товариства ДонНУ. – 2014. – Том 1, № 6 // jvetsnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/816/834

³⁴ Фурса С.Я., Драгневич Л.Ю., Фурса Є.І. Настільна книга нотаріуса: Сімейні відносини в нотаріальному процесі. – К., 2003. – С. 8.

³⁵ Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. І.В. Жилінкової. – Х.: Ксилон, 2008. – 855 с. – С. 254.

Згідно з ч. 1 ст. 91 СК, якщо жінка та чоловік, які не перебувають у шлюбі між собою, тривалий час проживали однією сім'єю, той із них, хто став непрацездатним під час спільного проживання, має право на утримання відповідно до ст. 76 СК.

Для жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, безпосередньо закріплена лише можливість укладення договору про припинення права на утримання взамін набуття права власності на житловий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати (ст. 89, ч. 2 ст. 91 СК).

Як зазначає В. Антошкіна, такі особи можуть укласти договір про надання утримання, визначивши в ньому предмет і порядок виконання зобов'язання з утримання, лише в тому разі, якщо вони мають право на утримання за законом. Однак вони не можуть на власний розсуд установлювати в договорі підстави виникнення права на утримання.³⁶

Умовами надання утримання за цим договором, як і в аліментному договорі між подружжям, є непрацездатність одного з них і потреба у матеріальній підтримці, а також можливість іншого з подружжя таку матеріальну підтримку надавати. Окремим пунктом договору сторони можуть визначити утримання того з фактичного подружжя, з ким буде проживати їхня дитина.

Оскільки за ч. 2 ст. 9 СК особи, які проживають однією сім'єю, можуть урегулювати свої сімейні (родинні) відносини за договором, який має бути укладений у письмовій формі, то, відповідно, вони можуть урегулювати договором і питання поділу такого майна, не звертаючись до суду.

Нотаріус при укладенні цього договору з'ясовує не тільки статус кожного із фактичного подружжя, а й правовий режим їхнього майна під час спільного проживання. Оскільки правовий статус майна, набутого фактичним подружжям, є схожим із право-

вим статусом майна подружжя, то й поділ такого майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, здійснюватиметься відповідно до глави 8 СК.

Враховуючи, що на майнові права та обов'язки фактичного подружжя поширюються ті ж норми права, що й на офіційно зареєстроване подружжя, майно, набуте під час проживання у фактичному шлюбі, може бути поділене у судовому або позасудовому порядку, шляхом укладення між ними письмового договору про поділ майна.

Отже, норми СК передбачають два окремих механізми поділу майна, набутого в тому числі у фактичному шлюбі:

- 1) на підставі нотаріально посвідченого договору між чоловіком і жінкою, які проживають однією сім'єю;
- 2) у судовому порядку.

Перший варіант, тобто укладання нотаріально посвідченого договору є найменш витратним з точки зору фінансової складової та витраченого часу. Проте такий мирний спосіб поділу майна не завжди можливий, оскільки при розриві стосунків перспектива отримання частини майна, нажитого за роки спільного проживання, є більш привабливою.

Варіант зі зверненням до суду можливий у разі недосягнення згоди щодо поділу майна, однак необхідно зауважити, що такий спосіб поділу майна має певні особливості та складнощі, а також не є швидким і гарантованим способом отримання такого майна.

Наведене свідчить, що процедура поділу майна у цивільному шлюбі є досить складною, оскільки, окрім установлення юридичних фактів, вимагає також збирання фактично по клаптиках доказів щодо можливості віднесення майна до спільної власності, на відміну від зареєстрованого шлюбу, який автоматично робить майно подружжя спільним.

Можливим способом уникнення ситуацій із нескінченними судовими баталіями може бути, наприклад, такий: майно, що придбається у цивільному шлюбі за спільні кошти, оформлювати на обох партнерів у спільну

³⁶ Антошкіна В. Договірне регулювання відносин з надання утримання між подружжям (колишнім подружжям) / В. Антошкіна // Право України. – 2004. – № 11. – С. 79–82; Афанасьєва Л.В. Аліментні правовідносини в Україні: монографія / Л.В. Афанасьєва. – Луганськ, 2006. – С. 176.

часткову власність. Тобто зазначати двох покупців у договорі купівлі-продажу або двох осіб у свідоцтвах про право власності тощо. Такий спосіб поділу майна є досить зручним, і у випадку вирішення спору судом додаткові докази навіть не вимагатимуться, оскільки, якщо частки у договорі визначені не будуть, вони будуть рівними на підставі норм ЦК, а саме ст. 368: спільна власність двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності є спільною сумісною власністю.³⁷

На відміну від подружжя, ці особи не можуть укласти між собою шлюбний договір, хоча це вид договору, предметом якого є майбутнє майно, тобто майно, що буде придбане сторонами в майбутньому, коли ймовірність його придбання не є абсолютною,³⁸ оскільки, як відомо, він має специфічний суб'єктний склад учасників, якими можуть бути не лише дружина та чоловік, які стають подружжям після реєстрації шлюбу (оскільки шлюбний договір укладається під час реєстрації шлюбу), а й особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу (наречені) — шлюбний договір укладається до реєстрації шлюбу.

Згідно з ч. 2 ст. 74 СК на фактичне подружжя поширюються усі положення глави 8 СК, тому фактичне подружжя може за договором передбачити, що таке майно є об'єктом їх спільної часткової власності або особистої власності кожного з них.

Отже, фактичне подружжя може врегулювати свої майнові відносини за допомогою іншого договору, в якому будуть відображені особливості його суб'єктного складу. Це може бути договір жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, щодо визначення їх майнових прав та обов'язків.

Дійсно норми СК визначають межі шлюбного договору і встановлюють положення,

які до шлюбного договору включатися не можуть, тоді як стосовно договірної ініціативи фактичного подружжя такі межі не передбачені.

Очевидно, що при вирішенні цього питання необхідно керуватися загальною нормою, закріпленою в ч. 2 ст. 9 СК: особи, які проживають однією сім'єю, відносини яких не врегульовані цим Кодексом, можуть урегулювати свої сімейні (родинні) відносини за договором, який має бути укладений у письмовій формі. Такий договір є обов'язковим до виконання, якщо він не суперечить вимогам цього Кодексу, інших законів України та моральним засадам суспільства.

Враховуючи те, що договір фактичного подружжя не може суперечити нормам СК, можна дійти висновку, що до нього певною мірою можуть застосовуватися загальні положення, встановлені в СК до шлюбного договору. У договорі фактичне подружжя може закріпити режим майна, набутого за час спільного проживання, порядок користування роздільним майном жінки та чоловіка, правила, що стосуються витрат на утримання майна, тощо.

Виходячи зі змісту ч. 2 ст. 9 СК, можна вважати, що, на відміну від шлюбного договору, договір фактичного подружжя стосовно їх майнових відносин не потребує нотаріальної форми. Він укладається у простій письмовій формі, хоча за бажанням сторін може бути засвідчений нотаріально (ч. 1 ст. 209 ЦК).³⁹

Укладання такого договору може стати певною гарантією у разі спадкування такого майна, оскільки спадкоємцями кожного із фактичного подружжя можуть стати (за бажанням і власним волевиявленням) не другий із фактичного подружжя, а інші члени сім'ї, родичі при спадкуванні за законом чи заповітом або будь-яка інша особа, яка може буде визначена, зокрема, у заповіті.

Отже, переваги договірної регулювання майна цих осіб є очевидними, оскільки є реальна можливість уникнути конфліктних ситуацій у майнових відносинах. ✱

³⁷ Кравцова Т., Дусановський С. Про поділ майна у цивільному шлюбі // Юридична газета. – 2013. – № 3 // <http://www.epap.ua/ukr/publishes/view/eksperti-byuro-z-smeinogo-prava-stattyu-pro-podl-maina-u-tsilvinomu-shlyub>

³⁸ Розгон О.В. Особливості укладання шлюбного договору // Мала енциклопедія нотаріуса. — 2009. — № 1. — С. 58–74.

³⁹ Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. І.В. Жилінкової. – Х.: Ксилон, 2008. – 855 с. – С. 255.